

عنوان

نقش حوزه های علمیه در احیاء تمدن اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله العالی)

مریم نوروزی^۱

چکیده

یکی از مهمترین نهادهای علمی - مذهبی کهن با پیشینه ای بیش از هزارسال که همواره در تلاش بوده با پرورش و تربیت فقها و اسلام شناسان اصیل؛ در شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی نقش آفرینی نماید و در دوره معاصر نیز استمرار یافته؛ «حوزه علمیه» است. مقاله حاضر با هدف بررسی «نقش حوزه های علمیه در احیاء تمدن اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله العالی)» از نوع توصیفی - تحلیلی و با استفاده از اسناد و مدارک کتابخانه ای در پاسخ به این سؤال که: «براساس دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله العالی) حوزه های علمیه چه نقشی در احیاء تمدن اسلامی برعهده دارند؟» به این نتایج دست یافت: همان طور که انقلاب اسلامی ایران به برکت حوزه های علمیه به پیروزی نائل گردید و تمدن جدیدی بنیان گذاری شد پس باید این حقیقت را پذیرفت که احیاء تمدن اسلامی نیز بدون نقش آفرینی این نهادها محقق نهاد شد آن چنان که مقام معظم رهبری (مدظله العالی) نیز در این زمینه معتقدند: احیاء تمدن اسلامی مبتنی بر یک اصل است و آن هم حرکت کلی تاریخ به سمت حق و از آنجا که حوزه های علمیه محیط اصلی تمدن سازی اسلامی هستند پس نقشی بی بدیل در ساخت و احیاء این نهاد برعهده دارند از جمله: مفهوم سازی تدوین و تولید براساس منابع دین، پرورش و تربیت همه جانبه انسان و ترویج حکمت مشتمل بر منظومه فکر، علم، فناوآوری و نوآوری در سایه ایمان به غیب و معنویت.

کلید واژه ها

حوزه علمیه، احیاء، تمدن اسلامی

^۱ سطح ۲؛ مدرسه علمیه الزهراء (س) آزادشهر

مقدمه

در مجامع مختلف اهداف متعالی متعدد وجود دارند که ممکن است متضمن خواسته ها و تحولاتی شگرف در ژرفای روح و معنویت جامعه باشند. این اهداف که طبق معمول با اقتدارهای ملی سنجیده می شوند، قادرند بنیانگذار، گذر از مرحله‌ای به مرحله دیگر و یا در جهت بلندپروازی های معقول یک ملت مطرح شوند. در این میان یکی از مقوله‌های مهم که مستلزم وجود تفکر و اجرای طرح تدوین هاست؛ مقوله «تمدن اسلامی» است؛ تمدنی که با بعثت رسول خدا(ص) و هجرت ایشان به مدینه شکل گرفت، مسلمانان با اتکاء بر آموزه‌های دینی آن را تا قرن پنجم هجری به اوج رساندند اما با حملات صلیبیان، مغولان و سقوط اندلس و مشکلات داخلی جهان اسلام، این تمدن دچار انحطاط گردید، در زمان صفویان، عثمانی‌ها و گورکانیان هند، مجدداً رونق گرفت و در قرن نوزدهم با حمله استعمارگران به مسلمانان و تولد تمدن مغرب زمین و رواج زرق و برق انقلاب صنعتی، چشم عقل انسانها بسته شد و آن عظمت بی مانند به کلی به فراموش گرائید تا آنکه با پیدایش انقلاب اسلامی ایران و بنیانگذاری پایگاه تمدن اسلامی از جمله «حوزه علمیه» توسط امام خمینی(ره) به عنوان نهادی پیشرو در ترویج فرهنگ اهل بیت(ع) و مسئول پرورش و تربیت فقها و اسلام شناسان اصیل که همواره درصدد ارائه نظریات دینی و حل مسائل نوین با تکیه بر باب مفتوح اجتهاد بوده، آن غفلت تاریخی از بین رفت و بار دیگر تمدن اسلامی جوانه زد و تناور گردید و متفکران اسلامی سایر کشورها از جمله ایران، مصر و ... برای مقابله با تمدن غرب، بازگشت به اسلام راستین را مطرح کردند و نشان دادند تمدن اسلامی از لحاظ گستره جغرافیایی در راستای زمان، عمق و عظمت علمی و هنری در تاریخ بشریت بی‌همتا بوده و هیچ حوزه تمدنی تاکنون نتوانسته تا این حد در فراخنای دنیا گسترده شود، هفت قرن استوار بماند و آن همه آثار شگرف بر تاریخ از خود برجای گذارد پس این مقوله اندیشه ای جزئی نیست بلکه در درجه ای والا نسبت به سیاستگذاری ها قرار دارد و لازم است در راستای برنامه های تمدنی قرار گیرد لذا به دلیل اهمیت تاریخ تمدن اسلامی به ویژه بیداری اسلامی که در کشورهای مسلمان به وجود آمده، امروزه این نوع پژوهش‌ها از اهمیت و ضرورت ویژه‌ای برخوردار است.

در ارتباط با موضوع حاضر؛ در سال‌های اخیر تعداد فراوانی کتب، پایان نامه و مقاله نوشته شده اما درباره احیاء تمدن نوین اسلامی براساس فرمایشات مقام معظم رهبری تحقیقی انجام نشده و اگر انجام شده یا به صورت کلی بوده یا برخی از ابعاد موضوع را مورد بررسی قرار داده به عنوان نمونه: «سیری

در تاریخ تمدن اسلام و ایران» اثر نصر اصفهانی و عزیزی (۱۴۰۲)؛ «نظریه های احیاء و بازسازی تمدن اسلامی» اثر دهقانی (۱۴۰۲)؛ «انتظارات از حوزه علمیه تمدنی با نگاه به بیانات مقام معظم رهبری» اثر کرمی و مهدی خانی سروجانی (۱۴۰۲)؛ «جایگاه و نقش حوزه علمیه در تمدن سازی اسلامی در دوره معاصر» اثر مهدی نژاد (۱۴۰۱)؛ «بررسی نقش حوزه علمیه در ساخت بعد معرفتی تمدن اسلامی با تأکید بر اندیشه های حضرت آیت الله خامنه ای» اثر مولوی وردنجانی (۱۳۹۹)؛ «بررسی نقش نظریه نظام انقلابی در تمدن سازی تمدن نوین اسلامی با تأکید بر دیدگاه آیت الله خامنه ای» اثر اسدی (۱۳۹۹)؛ «واکاوی شاخصه های تمدن نوین اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری (مدظله)» اثر اکبری و رضایی (۱۳۹۹)؛ «توازن حوزه های علمیه با تمدن نوین اسلامی» اثر مصطفوی (۱۳۹۸)؛ «نقش حوزه انقلابی در تمدن نوین اسلامی با تأکید بر اندیشه حضرت آیت الله خامنه ای» اثر ضابط پورکاری (۱۳۹۶)، «حوزه انقلابی و راهبری تمدن نوین اسلامی» اثر شیرخانی (۱۳۹۶)؛ «نظریه بیداری اسلامی بر اساس اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی خامنه ای (مدظله العالی)» اثر نجفی (۱۳۹۶)؛ «الزامات نظری احیاء تمدن اسلامی ایرانی» اثر کافی (۱۳۹۵)؛ «جایگاه حوزه های علمیه و دانشگاه ها در تولید تمدن اسلامی» اثر عبادی (۱۳۹۵)؛ «تمدن اسلامی (نگاهی اجمالی به بیانات رهبر معظم انقلاب امام خامنه ای، درباره تمدن اسلامی)» اثر علیجان زاده روشن (۱۳۹۴)؛ «احیاء تمدن اسلامی از نگاه امام خمینی و مقام معظم رهبری» اثر دنگچی (۱۳۹۴)؛ «نقش حوزه های علمیه در حیات و استمرار تمدن اسلامی» اثر غفاری پور (۱۳۹۳)؛ «نقش حوزه علمیه اصفهان در تحول علوم در عصر صفوی» اثر کاظم زاده (۱۳۹۲)؛ «تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره)، فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ و فرهنگ تمدن اسلامی» اثر فوزی و صنم زاده (۱۳۹۱)؛ «ارکان امت واحده و تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری» اثر معینی پور ولکزیایی (۱۳۹۱)؛ «تمدن و تجدد» اثر بابایی (۱۳۹۰)؛ «بررسی تطبیقی ارکان تربیت حوزه های علمیه و دانشگاه های دولتی در ایران» اثر شهبازی (۱۳۹۰)؛ «درآمدی بر دانشگاه تمدن ساز اسلامی» اثر آدمی ابرقویی (۱۳۸۷)؛ «تمدن اسلامی» اثر بورلو (۱۳۸۶)؛ «سهم حوزه ها در تمدن اسلامی» اثر رضوی (۱۳۸۰). با توجه به تمامی آثار فوق می توان چنین اذعان نمود که موضوع این مقاله، موضوعی است جدید که محقق در تلاش است به طور دقیق به این موضوع بپردازد و به این سؤال پاسخ دهد که: «از دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله العالی)؛ حوزه های علمیه چه نقشی در احیاء تمدن اسلامی برعهده دارند؟»

مفهوم تمدن: این واژه در لغت به معنای شهرنشین شدن، خوی شهری گزیدن و بااخلاق مردم آشنا شدن، زندگانی اجتماعی؛ همکاری مردم با یکدیگر در امور زندگانی و فراهم کردن اسباب ترقی و آسایش خود؛ استقرار یافتن، شهرنشینی؛ شهرنشین شدن، اقامت گزیدن در مکانی، خاضع شدن و اطاعت کردن؛ احسن معاشرت^۴ و در اصطلاح عبارت است از: مجموعه ای از پدیده‌های اجتماعی که قابل انتقال هستند و جنبه‌های مذهبی، اخلاقی، زیباشناسی، فنی، علمی مشترک در یک جامعه یا چند جامعه مرتبط با یکدیگر را به خود می‌گیرند؛ مجموعه ساخته‌ها و اندوخته‌های معنوی و مادی در جامعه انسانی؛ ترکیب پیچیده‌ای از علوم، اعتقادات و هنرها، اخلاق و قوانین، آداب و رسوم و عادات و اعمال دیگری که به وسیله انسان در جامعه به دست می‌آید؛^۵ سیر و بسط یک نحو تفکر و ظهور آثار تفکر در مناسبات افراد و اقوام در رفتار و کردار و علوم و فنون به هم پیوسته، لاینفک و برخوردار از یک اصل و ریشه؛^۶ مجموعه بزرگی از نظامات اجتماعی همچون سیاست، اقتصاد، فرهنگ، حقوق، تربیت و ... که از نظر جغرافیایی واحد کلانی را در یک قلمرو پهناور در برگیرند؛^۷ خلاقیت فرهنگی که در نتیجه وجود نظم اجتماعی و حکومت قانون و رفاه نسبی امکان وجود یابد؛^۸ ماحصل اجتماعی شدن انسان؛^۹ ثمره نبوغ اقلیت مبتکر و نوآور، یعنی طبقه ممتازی در جامعه که از هوش، ابتکار و نوآوری برخوردارند و در سایه تحولات و سیر تکامل جامعه بشری شکل می‌گیرد.^{۱۰}

^۱ عمید، فرهنگ فارسی عمید، ص ۵۳۰؛ ایزدپناه، مقدمه ای بر مبانی فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۱۰۶

^۲ ولایتی، پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، ص ۳۳

^۳ امین، ضحی الاسلام، ص ۱۱

^۴ آشوری، تعریف ها و مفهوم فرهنگ، ص ۳۶

^۵ ساروخانی، دایره المعارف علوم اجتماعی، ص ۹۹

^۶ شریعتی، تاریخ تمدن، صص ۹-۵۰

^۷ روح الامینی، زمینه فرهنگ شناسی، ص ۴۸

^۸ کرمی قهی و دیگران، جستاری نظری در باب تمدن، ص ۳۸؛ دآوری، ۱۳۸۰، ص ۷۲

^۹ آشوری، تعریف ها و مفهوم فرهنگ، ص ۱۲۸

^{۱۰} دورانت، تاریخ تمدن، ص ۳

^{۱۱} ابن خلدون، مقدمه، ص ۲۹۴

^{۱۲} توین بی، خلاصه دوره دوازده جلدی بررسی تاریخ تمدن، ص ۴۸.

مفهوم اسلام: اسلام در لغت به معنای تهی بودن از سموم ظاهری و باطنی؛ پاک نمودن عبادت، دین، اعتقاد برای خدا و تسلیم شدن به دوست و در اصطلاح آخرین و کاملترین دین توحیدی که براساس وحی الهی و آخرین کتاب آسمانی، قرآن کریم به امر خداوند متعال به وسیله انبیاء محمد مصطفی (ص) برای هدایت، رستگاری و سعادت بشر در مکه اعلام شد و با وجود مخالفت و ممانعت مشرکان در تمام جزیره العرب انتشار یافت و بعد از رحلت پیامبر اکرم (ص) توسط مسلمانان در سراسر جهان منتشر گردید.^۳

مفهوم تمدن اسلامی: تمدنی دینی - الهی در چارچوب آموزه های قرآنی و متکی بر سنت رسول الله (ص) که همه مؤلفه های دین، اخلاق، علم، عدالت، قوانین، مقررات، اصول دینی و ... را دارد و بر محور اسلام می گردد؛ مجموعه آداب و رسوم مشترک میان ملت های مسلمان که حاصل پیشرفت و اعتلای تمامی ملت های اسلامی است و بر مبنای دین اسلام شکل گرفته است؛^۴ تمدنی دینی شامل ملت های اسلامی اعراب، ترکان، ایرانیان و ... با شاخص هایی همچون: نگرش توحیدی، عدالت گستری، ولایتمداری، علم و معرفت، عقلانیت، تکریم جایگاه انسان، رعایت حقوق مظلومان و مستضعفان، آزادی، توجه به سلامت و بهداشت و گسترش اخلاقیات؛^۵ تمدنی اسلامی با شاخصه های ایمان، علم، اخلاق، مجاهدت مداوم، اندیشه پیشرفته، اخلاق والا، رهایی از جهان بینی مادی و عقلانیت.^۶

تمدن اسلامی ابتدا با دعوت به اسلام؛ این سرچشمه همه خوبی ها و ارزش ها شکل گرفت سپس با تبدیل نام یثرب به مدینه النبی و تأسیس حکوم اسلامی زندگی مسلمانان به شهرنشینی تغییر یافت و روابط اجتماعی جدیدی بر پایه دین تشکیل شد، انقلابی در ارزشها ایجاد گردید که الهام بخش تمدن

^۱ راغب اصفهانی، مفردات قرآن کریم، ص ۲۴۵.

^۲ بجنوردی، دایره المعارف بزرگ اسلامی، ص ۳۹۵.

^۳ خرمشاهی، دانشنامه قرآن پژوهی، ص ۱۴۵.

^۴ جان احمدی، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۵۱؛ صفوی و احمدوند، ۱۴۰۰، ص ۱۸۱.

^۵ خمینی، صحیفه امام، ج ۵، ص ۲۰۴.

^۶ مجیدی، مجموعه مقالات اولین کنفرانس بین المللی فرهنگ و تمدن اسلامی، ص ۱۸۹-۱۹۱.

^۷ بیانات مقام معظم رهبری (مدظله العالی)، ۱۴/۷/۱۳۷۹؛ ۲۶/۶/۱۳۶۰ و ۱۳۹۲/۲/۹.

با چالش‌ها، موانع داخلی و دشمنان خارجی، آزاداندیشی و نوآوری روشنمند و خردمندانه؛ اخلاق و معنویت؛^۲ همبستگی و بکارگیری همه ظرفیت‌ها؛ تولید فکر و علم؛ اعتباربخشی و بهره‌گیری صحیح از نتایج فعالیت‌های علمی؛^۳ نظریه‌پردازی و الگوسازی فکری و عملی؛^۴ نهضت نرم‌افزاری، پیشرفت جهشی پرشتاب و مرزشکنی علمی؛^۵ عزت و مرجعیت علمی؛^۶ درون‌زایی و خودکفایی علمی؛^۷ توسعه و تقویت علوم،^۸ فناوری و نوآوری با پژوهش‌های هدفمند و کاربردی و حمایت از کارآفرینی و شرکت‌های دانش بنیان^۹.

نتیجه‌گیری

پس از گذشت سده‌های پیاپی از تشکیل نسخه اصلی حکومت اسلامی توسط امام علی (ع)، پیروزی انقلاب اسلامی ایران در دوره کنونی، سرانجام آرمان تشکیل حکومت اسلامی را تحقق بخشید. این رویداد سیاسی - اجتماعی علاوه بر آنکه اجتماع ایرانی را در مسیر جدید قرار داد چشم‌اندازی نو در برابر دیدگان دیگر ملل مسلمان نیز گشود طوری که در عصر حاضر همت جهت تشکیل حکومت

-
- ^۱ بیانات مقام معظم رهبری (مدظله العالی)، مورخ ۱۳۷۸/۷/۶؛ ۱۳۷۸/۳/۱۲؛ ۱۳۷۸/۷/۷؛ ۱۳۷۸/۶/۲۵؛ ۱۳۸۵/۴/۲۵؛ ۱۳۸۶/۴/۲۷؛ ۱۳۹۵/۷/۲۷ و ..
- ^۲ همان، مورخ ۱۳۷۹/۱۲/۹؛ ۱۳۸۱/۱۱/۱۶؛ ۱۳۸۴/۱۲/۱۹؛ ۱۳۸۷/۲/۱۲؛ ۱۳۸۷/۳/۶؛ ۱۳۹۵/۳/۶
- ^۳ همان، مورخ ۱۳۷۶/۶/۱۹؛ ۱۳۸۶/۶/۱۲؛ ۱۳۸۷/۶/۵
- ^۴ همان، مورخ ۱۳۸۳/۴/۱؛ ۱۳۸۳/۱۲/۲۴؛ ۱۳۸۳/۱۲/۲۵ و ۱۳۸۴/۱/۳۰
- ^۵ همان، مورخ ۱۳۸۰/۶/۱۹؛ ۱۳۸۹/۶/۱۴؛ ۱۳۹۰/۶/۲
- ^۶ همان، مورخ ۱۳۸۶/۶/۱۲؛ ۱۳۸۸/۱۱/۱۳؛ ۱۳۹۱/۹/۲۱
- ^۷ همان، مورخ ۱۳۷۰/۱۱/۳۰؛ ۱۳۸۳/۱۰/۱۷؛ ۱۳۸۸/۶/۸
- ^۸ همان، مورخ ۱۳۶۴/۹/۱۶؛ ۱۳۸۴/۱۰/۲۹؛ ۱۳۸۶/۲/۲۵؛ ۱۳۹۰/۵/۱۹؛ ۱۳۹۵/۳/۳
- ^۹ همان، مورخ ۱۳۷۹/۱۲/۹؛ ۱۳۷۹/۹/۲۰؛ ۱۳۸۲/۵/۱۵؛ ۱۳۸۳/۱۰/۱۷؛ ۱۳۸۳/۲/۲۷؛ ۱۳۸۵/۷/۱۳؛ ۱۳۹۱/۷/۱۲؛ ۱۳۹۵/۷/۲۷
- ^{۱۰} همان، مورخ ۱۳۸۴/۱/۲۵؛ ۱۳۸۵/۸/۸؛ ۱۳۸۶/۷/۹؛ ۱۳۹۱/۹/۲۱؛ ۱۳۹۲/۷/۱۷؛ ۱۳۹۵/۳/۲۹
- ^{۱۱} همان، مورخ ۱۳۸۲/۸/۸؛ ۱۳۸۲/۵/۱۵؛ ۱۳۸۳/۴/۱؛ ۱۳۸۳/۸/۱۰؛ ۱۳۸۴/۲/۱۹؛ ۱۳۸۶/۴/۲۵
- ^{۱۲} همان، مورخ ۱۳۷۱/۸/۱۹؛ ۱۳۷۸/۳/۱۲؛ ۱۳۷۹/۱۲/۹؛ ۱۳۸۴/۱۰/۱۳؛ ۱۳۸۵/۵/۲۳؛ ۱۳۸۷/۲/۱۴؛ ۱۳۹۵/۳/۲۹
- ^{۱۳} همان، مورخ ۱۳۸۰/۹/۱۹؛ ۱۳۸۵/۵/۲۳؛ ۱۳۸۹/۷/۲۹؛ ۱۳۹۱/۷/۱۳؛ ۱۳۹۲/۵/۱۵؛ ۱۳۹۳/۵/۱؛ ۱۳۹۴/۶/۴؛ ۱۳۹۵/۳/۲۵

اسلامی در دیگر کشورهای اسلامی قوت یافته؛ حکومتی برخاسته از نظر ملل مسلمان که براساس قوانین اسلام اداره می گردد. در این زمینه تأکیدات مقام معظم رهبری (مدظله العالی) بر احیاء تمدن اسلامی به ویژه دههٔ اخیر ضرورت این بحث را از حیث مسائل داخلی و خارجی دنیای اسلام روشن می سازد. مقاله حاضر با هدف «بررسی نقش حوزه‌های علمیه در احیاء تمدن اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری (مدظله العالی)» از نوع توصیفی - تحلیلی و از روش کتابخانه ای به این نتایج دست یافت که: مقام معظم رهبری (مدظله العالی) احیاء تمدن اسلام را یکی از ضروریات دین مبین اسلام دانسته و در این زمینه نقش حوزه‌های علمیه را بی بدیل ذکر نموده‌اند، آنان را آرمانگرا خوانده و از ایشان به عنوان مرکز ایدئولوگ‌ها یاد کرده اند زیرا این نهادها همواره در تلاش برای پالایش داخلی خود هستند، تحول را به عنوان محوری اساسی در درون خود پرورش می دهند و نقد درونی را راهکار اصلاح امور می دانند، با برخورداری از محیط های علمی - مذهبی و با تکیه بر منابع دینی و دلالت های عقل نظری و علمی به مفهوم سازی تدوین و تولید براساس منابع دین، پرورش و تربیت همه جانبه انسان و ترویج حکمت می پردازند و در راستای سعادت دنیوی و اخروی انسان تلاش می کنند؛ آنان که زمان شناس و بایصیرت هستند؛ آخرین رویدادهای اجتماعی را رصد می کنند، در راه احیاء توحید و اقامهٔ شعائر دینی حرکت می کنند، برای زدودن جهان بینی مادی و اخلاق سکولاریستی تلاش می کنند، در صدد پاسخ به نیازهای معنوی بشریت هستند؛ با جهان در تعاملند؛ با طرح تحولی مشخص و دقیق، دانش محور و کمال گرا از روابط عالمانه با قطب های علمی جهان استقبال می نمایند؛ از نیرنگ استکبار مطلعند و همواره در تبیین علمی ارزشهای اسلامی همچون وحدت، مصلحت امت اسلامی و استقلال می کوشند و تکفیر و افراط را طرد می کنند؛ به ظرفیت های داخلی جهان اسلام توجه دارند و با خودباوری و اعتقاد به اینکه تمدن اسلامی احیاء خواهد شد در این مسیر حرکت می کنند و چون دارای دانشجویانی نخبه، اندیشمند، معتقد و نظریه پرداز هستند لذا به تشویق و تحریض آنان در حوزهٔ تولید علم، فناوری می پردازند و در نهایت در مواجهه با مشکلات و نارسائی های جامعه با آگاهی کامل به شرایط در صحنه های فلسفی، فقهی، کلامی و ... همواره حاضرند و با رهیافت جهان بینی توحیدی، با توکل به خدا، اعتماد و حسن ظن به وعده های مؤکد نصرت الهی در قرآن و بکارگیری خرد و عزم و شجاعت؛ اصول انقلاب اسلامی را مورد بازخوانی قرار می دهند، شعارها و اصول را به درستی اصلاح می نمایند؛ نظریه دقیق را از منابع اصیل استخراج می کنند و علاوه بر انتقاد، راهکارهای جایگزین را ارائه می نمایند.

منابع و مأخذ

- اباذری، عبدالرحیم، تبارنامه حوزه و روحانیت از صدر اسلام تا پهلوی، قم: نشر سلمان فارسی، ۱۳۸۹ش
- ابن خلدون، عبدالرحمن، مقدمه، مترجم: محمد پروین کنابادی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۹ش.
- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صار، ۱۴۱۴ق.
- احمدی میانجی، علی، مکاتیب الرسول، تهران: دارالحدیث الثقافیه، ۱۴۱۹ق.
- آدمی ابرقویی، علی، درآمدی بر دانشگاه تمدن ساز اسلامی، تهران: مؤسسه مطالعات فرهنگی و اجتماعی، ۱۳۸۷ش.
- آذرنوش، آذرتاش، فرهنگ معاصر عربی - فارسی، تهران: نشر نی، ۱۳۸۱ش.
- اسدی، حسین، بررسی نقش نظریه نظام انقلابی در تمدن سازی تمدن نوین اسلامی با تاکید بر دیدگاه آیت الله خامنه ای، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یزد، پردیس علوم انسانی و اجتماعی، ۱۳۹۹ش.
- آشوری، داریوش، تعریف ها و مفهوم فرهنگ، تهران: انتشارات آگه، ۱۳۸۱ش.
- اکبری، مرتضی، رضائی، فریدون، واکاوی شاخصه های تمدن نوین اسلامی در اندیشه مقام معظم رهبری، نشریه طوفان الأقصى، ۱۳۹۹ش.
- امین، احمد، ضحی الاسلام، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۲۵ق.
- انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: نشر سخن، ۱۳۸۲ش.
- ایزدپناه، عباس، مقدمه ای بر مبانی فرهنگ و تمدن اسلامی، پژوهشنامه انقلاب اسلامی، شماره ۱۰۷، ۱۳۷۸ش.
- بابایی، حبیب اله، تمدن و تجدد، قم: پژوهشگاه علوم فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۰ش.
- بجنوردی، کاظم، دایره المعارف بزرگ اسلامی، تهران: نشر دایره المعارف بزرگ فارسی، ۱۳۷۴ش.
- بورلو، ژوزف، تمدن اسلامی، مترجم: اسدالله علوی، مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۸۶ش.
- بیانات مقام معظم رهبری (مدظله العالی)
- توین بی، آرنولد، خلاصه بررسی تاریخ تمدن، مترجم: محمد حسین آریا، تهران: نشر امیرکبیر، ۱۳۷۶ش.
- جان احمدی، فاطمه، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۸ش.
- جمعی از نویسندگان، دایره المعارف تشیع، تهران: نشر حکمت، ۱۳۹۱ش.
- حکیم، سید محمد باقر، حوزه العلمیه نشوؤها، مراحل و تطورها و ...، قم: نشر نیکان، ۱۴۲۴ق.
- خرمشاهی، بهاء الدین، دانشنامه قرآن پژوهی، تهران: نشر ناهید و دوستان، ۱۳۷۷ش.
- خمینی، روح الله، صحیفه امام، ج ۵، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۹ش.
- دانشیار، مرتضی، اصطلاح حوزه علمیه: تاریخچه پیدایی و تحولات معنایی، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی، سال ۴۵، شماره ۱، ۱۳۹۱ش.

داوری اردکانی، رضا، اوتویی و عصر تجدد، تهران: نشر ساقی، ۱۳۸۰ش.

دنگچی، مهدی، احیاء تمدن اسلامی از نگاه امام خمینی و مقام معظم رهبری، فصلنامه علمی - تخصصی فرهنگ پژوهش، شماره ۲۲، ۱۳۹۴ش.

دهخدا، علی اکبر، لغتنامه، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ش.

دهقانی، سیدامیر حسن، نظریه های احیاء و بازسازی تمدن اسلامی، تهران: انتشارات سروش، ۱۴۰۲ش.

دورانت، ویل، تاریخ تمدن، مترجم: احمد آرام، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۵ش.

راغب اصفهانی، ابوالقاسم، مفردات قرآن کریم، بیروت: دارالشامیه، ۱۴۱۶ق.

رضایی مهر، حسن، امام خمینی و احیاء تفکر دینی، مجله رواق اندیشه، شماره ۹، ۱۳۸۱ش.

رضوی، سیدعباس، سهم حوزه ها در تمدن اسلامی، نشریه حوزه، شماره ۱۰۶ و ۱۰۵، ۱۳۸۰ش.

روح الامینی، محمود، زمینه فرهنگ شناسی، تهران: انتشارات عطار، ۱۳۷۹ش.

زرین کوب، عبد الحسین، کارنامه اسلام، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۹ش.

ساروخانی، باقر، دایره المعارف علوم اجتماعی، تهران: نشر کیهان، ۱۳۷۰ش.

سیدقطب، آینه در قلمرو اسلام، مترجم: سیدعلی خامنه ای، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶ش.

شریعتی، علی، تاریخ تمدن، تهران: نشر قلم، ۱۳۵۹ش.

شهبازی، عاطفه، بررسی تطبیقی ارکان تربیت حوزه های علمیه و دانشگاه های دولتی در ایران، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، ۱۳۹۰ش.

شیرخانی، علی، حوزه انقلابی و راهبری تمدن نوین اسلامی، فصلنامه سپهر سیاست، سال ۴، شماره ۱۳۹۶، ۱۴ش.

صفوی، سیدعباس؛ احمدوند، علی محمد، تصویر مطلوب تمدن اسلامی، الزامات و نتایج حاصل از تحقق آن، فصلنامه آینده پژوهی انقلاب اسلامی، شماره ۴، ۱۴۰۰ش.

ضابط پور کاری، غلامرضا، نقش حوزه انقلابی در تمدن نوین اسلامی با تأکید بر اندیشه حضرت آیت الله خامنه ای، فصلنامه علمی - تخصصی سپهر سیاست، سال ۴، شماره ۱۴، ۱۳۹۶ش.

طالقانی، محمود، اسلام و مالکیت، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۴۵ش.

عبادی، سیدمحمد، جایگاه حوزه های علمیه و دانشگاه ها در تولید تمدن اسلامی، کنفرانس بین المللی علمی - پژوهشی مناسبات علوم انسانی و تمدن اسلامی، ۱۳۹۵ش.

علیجان زاده روشن، محمدحسین، تمدن اسلامی (نگاهی اجمالی به بیانات رهبر معظم انقلاب امام خامنه ای، درباره ی تمدن اسلامی)، تهران: مؤسسه شهید کاظمی، ۱۳۹۴ش.

عمید، حسن، فرهنگ فارسی، تهران: انتشارات اشجع، ۱۳۸۹ش.

غفاری پور، یونس، نقش حوزه های علمیه در حیات و استمرار تمدن اسلامی، کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی، ۱۳۹۳ش.

فوزی، یحیی؛ صنم زاده، محمودرضا؛ تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره)، فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ و فرهنگ تمدن اسلامی، سال ۳، شماره ۹، ۱۳۹۱ش.

قطب، محمد، بیداری اسلامی، مترجم: صباح زنگنه، تهران: نشر اطلاعات، ۱۳۷۴ش.

کاظم زاده، هادی، نقش حوزه علمیه اصفهان در تحول علوم در عصر صفوی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه معارف اسلامی، ۱۳۹۲ش.

کافی، مجید، الزامات نظری احیاء تمدن اسلامی ایرانی، فصلنامه مطالعات بیداری اسلامی، سال ۵، شماره ۱۰، ۱۳۹۵ش.

کرمی قهی، محمدتقی و دیگران، جستاری نظری در باب تمدن، قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶ش.

کرمی، علی؛ مهدی خانی سروجهانی، سیدحسن، انتظارات از حوزه علمیه تمدنی با نگاه به بیانات مقام معظم رهبری؛ بررسی انتقادی برنامه جدید ابلاغی مرکز مدیریت حوزه های علمیه در سال ۱۴۰۱، نشریه علمی آینده پژوهی انقلاب اسلامی، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، دوره ۴، ۱۴۰۲ش.

لوبون، گوستاو، تمدن اسلام و عرب، مترجم: سیدهاشم حسینی، تهران: کتابفروشی اسلامی، ۱۳۴۷ش.

مرتضی زبیدی، محمد، تاج العروس من جواهرالقاموس، بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۴ق.

مصطفوی، محمدجواد، توازن حوزه های علمیه با تمدن نوین اسلامی، نشریه حوزه، شماره ۶، ۱۳۹۸ش.

معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران: نشر امیرکبیر، ۱۳۹۱ش.

معینی پور، مسعود؛ لک زایی، رضا؛ ارکان امت واحد و تمدن اسلامی از دیدگاه امام خمینی (ره) و مقام معظم رهبری، فصلنامه علمی - پژوهشی مطالعات انقلاب اسلامی، سال ۹، شماره ۲۸، ۱۳۹۱ش.

مهدی نژاد، سیدرضا؛ جایگاه و نقش حوزه علمیه در تمدن سازی اسلامی در دوره معاصر، پژوهش نامه علوم انسانی، شماره ۱۷، ۱۴۰۱ش.

موسوی بجنوردی، محمدکاظم، دایره المعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دایره المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۹۳ش.

مولوی وردنجانی، عیسی، بررسی نقش حوزه علمیه در ساخت بعد معرفتی تمدن اسلامی با تأکید بر اندیشه های حضرت آیت الله خامنه ای، نشریه علمی تمدن اسلامی و دین پژوهی، سال ۲، شماره ۶، ۱۳۹۹ش.

نجفی، موسی، نظریه بیداری اسلامی بر اساس اندیشه سیاسی حضرت آیت الله العظمی خامنه ای (مد ظله العالی)، تهران: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۶ش.

نصراصفهانی، علی؛ عزیزی، حسین؛ سیری در تاریخ تمدن اسلام و ایران، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۹ش.

ولایتی، علی اکبر، پویایی فرهنگ و تمدن اسلام و ایران، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۸۴ش.